

მამუკა წურწუშია

ცხენის აბჯარი შუა საუკუნეების საქართველოში

ბრძოლის ველზე ცხენს ყოველთვის დიდი მნიშვნელობა ენიჭებოდა. მხედრის სიცოცხლე ცხენზე იყო დამოკიდებული, ამიტომაც მის დაცვას აღრიდნვე დიდ ყურადღებას აქცევდნენ.¹

ადამიანის მიერ ცხოველისათვის შექმნილი პირველი აბჯარი გვხვდება ძვ.წ. 2600-2500 წლების შუამდინარეთში, ქალაქ ურში, სადაც საბრძოლო ოთხთვალას გამწვევ კანჯრებზე სამკერდე აბჯარი შეინიშნება.² საკუთრივ ცხენის აბჯარს სამი ათას წელზე მეტი ისტორია აქვს.³ იგი შუამდინარეთში იშვა, სადაც ძვ.წ. II ათასწლეულიდან ცხენს ქსოვილით ან ტყავით ფარავდნენ.⁴ საბრძოლო ცხენის აბჯარი წარმოიშვა საბრძოლო ეტლების გამწვევი ცხენების დაცვითი საფარველისაგან.⁵ თითქმის ყველა ნაწილი, რომლისგანაც მოგვიანებით შედგებოდა ცხენის აბჯარი, უკვე ჰქონდათ საბრძოლო ეტლების ცხენებს.

გამწვევი ცხენის სამკერდე აბჯარი მოსართავისაგან განვითარდა და თავდაპირველად რბილი მასალის (ქსოვილის ან ტყავის) იყო, მაგრამ ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში იგი უკვე ლითონის ფირფიტებით გააძლიერეს.

¹ მიუხედავად იმისა, რომ ცხენს შეუძლია მედგრად გადაიტანოს მძიმე ჭრილობა, ბრძოლის შემდეგ ის მაინც ქმედუუნარო იქნება.

² Dirk H. Breiding. Horse Armor in Europe. in Heilbrunn Timeline of Art History. New York. The Metropolitan Museum of Art. 2000. http://www.metmuseum.org/toah/hd/hors/hd_hors.htm (March 2010).

³ Dirk H. Breiding. Horse Armor in Medieval and Renaissance Europe. An Overview. in The Armored Horse in Europe, 1480-1620. New York. 2005, გვ. 8. ტექნოლოგიური თვალსაზრისით, ადამიანისა და პირუტყვის აბჯარს შორის სხვაობა არ არის, რაღა თქმა უნდა, ფორმისა და დიზაინის გამოკლებით. G. N. Pant. Horse and Elephant Armour. Delhi. 1997. გვ. 13.

⁴ В. П. Никоноров. Развитие конского защитного снаряжения античной эпохи. Краткие сообщения Института археологии. вып. 184. 1985, გვ. 34.

⁵ Dirk H. Breiding. Horse Armor in Medieval and Renaissance Europe. გვ. 8.

ძვ.წ. IX საუკუნეში ასურეთსა და ურარტუში უკვე გვხვდება მთლიანი ბრინჯაოს სამკერდე. ძვ.წ. VI-V საუკუნეებში ცენტრალური აზიიდან გავრცელდა ქერცლოვანი და ლამელარული სამკერდეები.⁶

საბრძოლო ეტლის ცხენის გვერდის აბჯარიც წარმოდგება ქსოვილისგან, რომელსაც ძვ.წ. XV საუკუნიდან ლითონის ფირფიტებით აძლიერებენ. ელინისტურ პერიოდში ცხენის აბჯრის სამკერდე და გვერდის ნაწილები ერთიანდება ლითონის აბჯრის საფარველში, რომელიც ცხენის მკერდს და სხეულს იცავდა.⁷

ცხენის თავის დამცავი საშუალებები უფრო გვიან წარმოიშვა. საშუბლე არ გვხვდება ძვ.წ. II ათასწლეულში. ძვ.წ. IX საუკუნეში ასურეთში ვრცელდება ცხენის თავზე დამაგრებული ფირფიტები, რომელთაც, დეკორატიულის გარდა, დაცვითი ფუნქციებიც ჰქონდა. მათგან წარმოიშვა კლასიკური ექვსკუთხოვანი ვიწრო საშუბლე, როგორიცაა კვიპროსზე ნაპოვნი ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებით დათარიღებული ბრინჯაოს ვიწრო საშუბლები.⁸

მძიმე კავალერია შექმნეს ასურელებმა, რომლებმაც მძიმედ შეჭურვილი მებრძოლი ცხენზე აამხედრეს.⁹ ამის მოწმობას ძვ.წ. XII-IX საუკუნეებში ასურნასირფალ II-ის (ძვ.წ. 883-859) და ტიგლათფილესერ III-ის (ძვ.წ. 745-727) დროინდელ გამოსახულებებზე ვპოულობთ. სინახერიბის (ძვ.წ. 705-681) დროს ცხენოსნის შეიარაღება უფრო მრავალფეროვანი ხდება. ამ პერიოდის ცხენები სამკერდულით და რბილი საფარველით არიან აღჭურვილნი.¹⁰

ძვ.წ. IX საუკუნიდან მოყოლებული, ცხენის აბჯარი, მათ შორის პირველი საშუბლებები, ვრცელდება დასავლეთ და ცენტრალურ აზიაში. ზვარაზმელები იყვნენ პირველნი, რომელთაც ძვ.წ. VI საუკუნეში ლითონის აბჯრით სრულად შეჭურვილი (მხედარიც და ცხენიც) კავალერია ჰყავდათ.¹¹

შემდგომ საუკუნეებში ცხენის აბჯარი გვხვდება აღმოსავლეთის ყველა

⁶ А. К. Нефёдкин. Защитное вооружение колесничных коней на Ближнем Востоке в ахеменидский и эллинистический периоды. Античный мир: проблемы истории и культуры. под ред. И. Я. Фроянова. СПб. 1998, гл. 252-3.

⁷ А. К. Нефёдкин. Защитное вооружение колесничных коней на Ближнем Востоке, гл. 253-255.

⁸ А. К. Нефёдкин. Защитное вооружение колесничных коней на Ближнем Востоке, гл. 251-252.

⁹ John W. Eadie. The Development of Roman Mailed Cavalry. The Journal of Roman Studies. 57 1967. გვ. 161.

¹⁰ В. П. Никоноров. Развитие конского защитного снаряжения, гл. 31.

¹¹ John W. Eadie. The Development of Roman Mailed Cavalry, гл. 162; Dirk H. Breiding. Horse Armor in Medieval and Renaissance Europe, гл. 8.

დიდი იმპერიის არმიებში. აბჯრით დაფარული მხედრობა ჰყავთ აქემენიდებსა და სელევკიდებს, განსაკუთრებით ინტენსიურად იყენებენ მათ პართიასა და სასანურ ირანში, რომელთა წაბადვით შეჯავშნული კავალერია ვითარდება რომსა და ბიზანტიაში.

საქართველოში ცხენის აბჯრის კვლევა ბევრ სიძნელეს აწყდება. უპირველესად, უნდა აღინიშნოს არქეოლოგიური ნიმუშების და, საერთოდ, მატერიალური მხარის არარსებობა.¹² საქმეს ისიც ართულებს, რომ ცხენის აბჯრის არც ერთი სრულფასოვანი გამოსახულება არ მოგვეპოვება.¹³

საყურადღებოა, რომ პრაქტიკულად იგივე სიტუაციაა ბიზანტიაშიც:

¹² ერთადერთი გამონაკლისი უკვე დაკარგული ე.წ. ბერლინური ეგზემპლარი შეიძლება ყოფილიყო. ივ. ჯავახიშვილის მოწმობით, საქართველოდან გატანილი ცხენის აბჯარი მეორე მსოფლიო ომამდე ბერლინში ინახებოდა: „სამწუხაროდ, არც საქართველოს მუზეუმის კოლექციებში და არც სხვაგან სადმე საქართველოში ამჟამად რაინდისა და ცხენის მთლიანი იმდროინდელი ჯავშანი და თორი უკვე აღარ მოიპოვება. მხოლოდ ბერლინის ცოიგპაუზში (იარაღის მუზეუმში) ნახავს ადამიანი საქართველოდან (ხვესურეთიდან) XIX ს-ში გატანილს, მანიკენზე ჩამოცემულს XIII ს. რაინდისა და ცხენის ორს მთლიანს საუცხოო ანაკრებს“. ივ. ჯავახიშვილი. შოთა რუსთაველისა და მისი ეპოქის გამოფენა. გაზ. „კომუნისტი“. 1937, №55; ციტირებულია კ. ჩოლოყაშვილის მიხედვით: კოტე ჩოლოყაშვილი. ქართული სატურველი: ჯაჭვი. „სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე“. ტ. XIX-B. 1956, გვ. 281.

¹³ შესაძლოა, საქართველოში ნაპოვნი შეჯავშნული ცხენის პირველი გამოსახულება ძვ.წ. V-IV საუკუნეებს მიეკუთვნებოდეს. დიდი ალბათობით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ახალგორის განძის სამკაულზე, რომელიც ცხენის ფორმის სასავეთქლე საკიდს წარმოადგენს, შეჯავშნული ცხენი უნდა იყოს გამოსახული (სურ. 1). ახალგორის განძში აღმოჩენილი ცხენის აღკაზმულობა, რახტის შესამკობი ოქროსა და ვერცხლის სხვადასხვანაირი ფირფიტები, ლაგმები, თავისთავად მეტყველებს დაწინაურებულ საცხენოსნო საქმეზე. ახალგორის ცხენი მთლიანადაა დაფარული ორნამენტით, რომელიც, ალბათ, აბჯრის გამოსახავს. ი. სმირნოვი, რომელსაც ეკუთვნის ერთადერთი გამოკვლევა ახალგორის განძის შესახებ, ფიქრობს, რომ ცხენის სხეულზე დატანილი ზოლები და სხვა მორთულობა ცხენის საფარს (попона) გადმოუცემს. Я. И. Смирнов, Ахалгорийский клад. Тиф. 1934, გვ. 27. ეს საფარი კი რეალობაში ცხენის აბჯრის წარმოადგენს, რომელიც ქსოვილის (ტყავის) ან ლითონის იქნებოდა. გასათვალისწინებელია, რომ ახალგორის ცხენის ფიგურა რეალიტურადაა შესრულებული და შეძლებისდაგვარად ასახავს სინამდვილეს. მაგალითისათვის, ჯერ კიდევ ი. სმირნოვმა შეამჩნია, რომ სამკაულზე გამოსახული ლაგამი, ბოლოებგაფართოებული სატყეურებით და სამი პატარა რგოლით, ზუსტად იმეორებს ამავე განძში ნაპოვნ ბრინჯაოს ლაგამს. Я. И. Смирнов. Ахалгорийский клад, გვ. 27, 53-55. ასევე რეალიტურადაა შესრულებული ე. წ. საქორჩე, რომელიც ცხენს თავზე ადგას და მილის ფორმა აქვს. ასეთი საქორჩე, მილის, ადამიანის თუ სხვა ფორმის ფიგურით, მრავლადაა ნაპოვნი არქეოლოგთა მიერ. ოსტატურადაა გაკეთებული აბჯრის ქობაც, რომელიც არაბუნებრივად ბრტყელია ცხენის მუცლისათვის და აბჯრის ქვედა კიდეს უნდა გადმოგვეცემდეს. ასე რომ, ჩემი აზრით, ახალგორის ცხენი შეგვიძლია თამამად განვიხილოთ, როგორც შეჯავშნული ცხენის მაგალითი.

ადრეულ ეპოქაში შეჯავშნული ცხენის არც ერთი ბიზანტიური გამოსახულება არ მოიძიება.¹⁴ უფრო გვიან კი მხოლოდ ერთი (!) ასეთი მინიატურა შეგულება.¹⁵ თუმცა, ამის გამო არავინ უარყოფს ბიზანტიაში ცხენის აბჯრის არსებობას, რადგანაც არსებობს უტყუარი წერილობითი ცნობები. ეს მოვლენა შესაძლოა აიხსნას მართლმადიდებლურ ხელოვნებაში დამკვიდრებული, ყველასათვის საერთო ხატწერის ტრადიციით, რომელსაც თავისი კანონიკა ჰქონდა და რომელშიც თავიდანვე არ ასახულა შეჯავშნული ცხენი.¹⁶ პ. გროტოვსკი, რომელსაც ეკუთვნის უახლესი და ყველაზე საფუძვლიანი გამოკვლევა წმინდანთა შეიარაღების თაობაზე, იკვლევს ცხენის აბჯრის პრობლემას და აღგენს, თუ რატომ ვერ აისახა ის ბიზანტიურ იკონოგრაფიაში, რის მიზეზადაც ასახელებს იკონოგრაფიული ტრადიციის არქონას, კატაფრაქტართა მცირე რიცხვს და წმინდა მეომრებსა და კატაფრაქტართა ფორმაციებს შორის კავშირის არარსებობას. რაც მთავარია, ავტორი სრულიად მართებულად ასკვნის, რომ იკონოგრაფიული ტრადიციონალიზმი უშეგებდა ახალი მოტივების დანერგვას, მხოლოდ კომპოზიციის ფარგლებში და არ ანგრევდა მთლიან სტრუქტურას ისეთი ელემენტის შემოტანით, როგორც ცხენის აბჯარია.¹⁷ ცხადია, რომ იგივე პრობლემები იდგებოდა ქართველი ხატმწერის წინაშეც.

ეჭვი შეიძლება იმანაც დაბადოს, რომ საქართველოში არ გამოუყვანიათ საგანგებოდ დიდი ზომის ცხენის ჯიშები, როგორც ეს გვიან შუა საუკუნეების ევროპაში მოხდა რაინდული კავალერიისათვის. თუმცა იმის წარმოდგე-

¹⁴ David Nicolle. *Romano-Byzantine Armies 4th-9th Centuries*. Oxford. 1992, გვ. 40. ასეთივე ვითარებაა X-XII საუკუნეებშიც.

¹⁵ Ian Heath. *Byzantine Armies 1118-1461 AD*. Oxford. 1995, გვ. 18. შეჯავშნული ცხენის ეს გამოსახულება ვენეციაში დაცულ XIV საუკუნის მეორე ნახევრის ბერძნულ „ალექსანდრიანში“ მოიპოვება. საინტერესოა, რომ ამ ტრაპიზონული მანუსკრიპტის მინიატურები შესრულებულია სამი მხატვრის მიერ, რომლებსაც ქართველებად მიიჩნევენ. Maria G. Parani. *Reconstructing the Reality of Images: Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th - 15th Centuries)*. Brill. 2003, გვ. 22, 186; Yannis D. Nakas. *14th-Century Galleys in the Black Sea: Ships in the Romance of Alexander the Great*. *The International Journal of Nautical Archaeology*. 37.1. 2008, გვ. 77-8.

¹⁶ ცნობილია, რომ სამხედრო აღჭურვილობის გადმოცემისას ბიზანტიური ხელოვნება საკმაოდ კონსერვატიულია. A Companion to Medieval Arms and Armour. ed. by D. Nicolle. Woodbridge. 2002, გვ. 63; Maria G. Parani. *Reconstructing the Reality of Images*, გვ. 155. მართალია, იკონოგრაფიული ტრადიციონალიზმი უშეგებდა შეცვლილი რეალობის კვადაკვალ ახალი მოტივების დანერგვას, მაგრამ კომპოზიციის ფარგლებში. Piotr L. Grotowski. *Arms and Armour of the Warrior Saints: Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*. Leiden. 2010, გვ. 395.

¹⁷ Piotr L. Grotowski. *Arms and Armour of the Warrior Saints*, გვ. 395-397.

ნაც არასწორია, რომ შუა საუკუნეების ევროპაში ცხენი დიდი სიმაღლის (მინდაოში თვრამეტი ხელის დადება)¹⁸ მონსტრი იყო, რომელსაც გზად ყველაფრის გადათელვა შეეძლო. იმდროინდელი საბრძოლო ცხენის სიმაღლე დაახლოებით თხუთმეტი ხელის დადება იყო.¹⁹

ისიც უნდა ითქვას, რომ შეჭურვილი მხედრისა და აბჯრის სატარებლად სულაც არ არის საჭირო განსაკუთრებით დიდი ზომის ცხენები.²⁰ სტეპების კავალერია საუკუნეების განმავლობაში პატარა ზომის ცხენს ან სულაც დიდ პონის იყენებდა. შეჯავშნული ცხენისათვის მთავარ პრობლემას არა აბჯრის წონა, არამედ გადახურების საშიშროება წარმოადგენდა.²¹ ამასთან, ქართული ფეოდალური საზოგადოების ის ელიტა, რომელიც თავს ჯავშნიანი ცხენის ყოლის უფლებას აძლევდა, შედარებით დიდი ზომის ცხენებსაც იყლიებდა, როგორც ეს დადასტურებულია წყაროებში.²²

არ არის გამორიცხული, რომ ამ პრობლემების ერთიანობამ მკვლევარი შეცდომაში შეიყვანოს. საკმარისია ითქვას, რომ საქართველოში ცხენის აბჯრის არსებობაში ეჭვი შეიტანა ქართული სამხედრო საქმის მკვლევარმა ს.

¹⁸ ანუ 180 სმ სიმაღლის; ერთი „ხელი“ დაახლოებით 10 სმ, უფრო ზუსტად კი 4 დუიმი.

¹⁹ იხ. მ. ბენეტის და მ. ლიტაუერის შრომები: Matthew Bennett. The Medieval Warhorse Reconsidered. in *Medieval Knighthood V: Papers from the Sixth Strawberry Hill Conference*. 1994. ed. by S. Church and R. Harvey. Woodbridge, 1995, გვ. 19-40; Mary Aiken Littauer. How Great was the “Great Horse”? A Reassessment of the Evidence. in *Selected Writings on Chariots and Other Early Vehicles, Riding and Harness*. Brill, 2002, გვ. 452-459. ინგლისში ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრებიც მოწმობს, რომ შუა საუკუნეების ცხენი იშვიათად თუ აღწევდა 16 ხელის სიმაღლეს, ძირითადად კი ის 12.5-15 ხელის დადება იყო. ზომები მიღებულია ცხენის ჩონჩხის, ლაგამისა და ნალების გაზომვის შედეგად. John Clark. The Medieval Horse and its Equipment. c.1150-c.1450. Woodbridge. 2004, გვ. 22-32.

²⁰ თანამედროვე ჰიპოლოგების მონაცემებით, ცხენისათვის ნორმალური დატვირთვა მისი წონის 1/3-ს შეადგენს. А. К. Непѣдкин. Под Знаменем Дракона: Военное Дело Сарматов во II в. до н. э. - V в. н. э. СПб. 2004, გვ. 147.

²¹ David Nicolle. *Medieval Warfare Source Book: Warfare In Western Christendom*. London. 1999, გვ. 41. გადახურება სწრაფად ღლის ცხენს და უკიდურეს შემთხვევაში, კუნთების სრულ დამბლასაც იწვევს. Philip Sidnell. *Warhorse: Cavalry in Ancient Warfare*. London, 2006, გვ. 147.

²² მაგალითისათვის, იმერეთის მეფის ძმას, მამუკას, ჰყავდა „ცხენი ზერდაგი დიდი, ძლიერი და ფიცხელი, რომელსა ვერ უდგმიდა კუეთებასა მისსა მეგრელთა ლაფშა“. ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. IV. თბ. 1973, გვ. 830. შოთა რუსთაველიც აგვიწერს დიდი ზომის ცხენებს: „ათასი ცხენი ტაიჭი, სიდიდით მსგავსი ქედისა“. შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა „ვეფხისტყაოსნის“ აკადემიური ტექსტის დამდგენმა კომისიამ. თბ. 2009, სტრ. 1560.

მარგიშვილმა. თავდაპირველად ის წერდა: „რაც შეეხება ცხენებს, როგორც ჩანს, მათ დასაცავად ლითონის ჯავშანი არ გამოიყენებოდა, ხოლო ხელმწიფის კარის გარეგნებაში დასახელებული „საცხენე ჯავშანი“ (მანჯუეები აბრეშუმისა, ცხენის ყელსაბამი მოჭედილი, კანჯრის კუდი) უფრო აკაზმულობის გასაღამაზებელი დეტალები იყო, ვიდრე დამცავი ელემენტები“.²³ იქვე ის კიდევ ერთხელ იმეორებს: „რაც შეეხება ცხენის დამცავ საჭურველს, ის, როგორც ჩანს, არ გამოიყენებოდა და ამიტომ არც გამოსახულებებში ხვდება“.²⁴ მიუხედავად ამისა, შემდგომ, წყაროების ანალიზის საფუძველზე, იგი მაინც მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ცხენის აბჯარი საქართველოშიც არსებობდა: „ცხენის შეჯავშნის ტრადიცია გაჩნდა აღმოსავლურ არმიებში და აქედან გავრცელდა დანარჩენ სამყაროში, იგი ცნობილი იყო საქართველოშიც, მაგალითად, მიხეილ ატალიატეს მიხედვით აბაზგები ცხენებს ჯავშნით ფარავდნენ, რაც ამ დროისათვის საქართველოს სამხედრო ორგანიზაციაში მძიმე ცხენოსნების არსებობას მიუთითებს, შეჯავშნული (თოროსანი) ცხენი საკმაოდ ხშირად იხსენიება ქართულ წერილობით წყაროებშიც“.²⁵

როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, ცხენის აბჯარი ნამდვილად იყო გავრცელებული საქართველოში და მას დიდი ხნის ისტორია აქვს. შეჯავშნულ ცხენზე ბრძოლის ტრადიცია ქართველებს, სულ ცოტა, ვახტანგ გორგასლის ხანიდან აქვთ დადასტურებული. ჯუანშერი ასე აღწერს ვახტანგ გორგასლის მხედრობას: „ხოლო სპანი იგი წარემართნეს განმზადებულნი, **ცხენ-თორნოსანნი** და ჯაჭუ-ჩაბალახოსანნი“.²⁶ ჯუანშერის მიხედვით, მხედარი ჯაჭვით და ჩაბალახით არის აღჭურვილი, ცხენი კი – თორნით.

ტერმინ *თორნს* ხანგრძლივი ისტორია აქვს და იგი ჯერ კიდევ ძველი აღთქმის წიგნების პირველ ქართულ თარგმანებშია დადასტურებული.²⁷ მას აქვს ორნაირი მნიშვნელობა: *თორნი* – აბჯარია და ამავე დროს, *თორნი* – პუ-

²³ ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ: ომი სელჯუკთა სამყაროს წინააღმდეგ. თბ. 2006, გვ. 187.

²⁴ ს. მარგიშვილი. მითები და რეალობა დავით აღმაშენებლის მეფობის შესახებ, გვ. 188.

²⁵ ს. მარგიშვილი. შუა საუკუნეების სამხედრო ხელოვნება და საქართველოს სამხედრო-პოლიტიკური ისტორია IX-XV საუკუნეებში. ნაწ. I. თბ. 2008, გვ. 97. ავტორი შეცდომას უშვებს ცხენის აბჯრის წარმოშობა-გავრცელების ლოკალიზაციაში.

²⁶ ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით სიმონ ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. I. თბ. 1955, გვ. 155.

²⁷ მ. წურჭუშია. ფირფიტოვანი აბჯრის ევოლუცია საქართველოსა და ბიზანტიაში: ლამელარული და ქერცლოვანი აბჯარი X-XII საუკუნეებში. ქართველოლოგია. I. 2010, გვ. 6-7. შენ. 26.

რის საცხოვრებელია.²⁸ საინტერესოა, რომ ასეთივე ორმაგი – აბჯრის და ღუმელის – მნიშვნელობით გვხვდება შეჯავშნულ ცხენზე ამხედრებული მებრძოლის აღმნიშვნელი სიტყვა რომისა და სპარსეთის არმიებში. მძიმედ შეჭურვილ ცხენოსანს, რომელიც შეჯავშნულ ცხენზე იჯდა, რომაელები *კლიბანარიებს* უწოდებდნენ. სიტყვა *კლიბანარი* წარმოდგება სავლელ ღუმელიდან,²⁹ რომელსაც რომაულ არმიაში იყენებდნენ და მიანიშნებს იმ მდგომარეობაზე, რასაც მძიმედ შეჭურვილი ცხენოსანი სიცხეში განიცდიდა.³⁰ რკინაში ჩამჯდარი მხედარიც და ცხენიც თაკარა მზის ქვეშ თითქოსდა „ცოცხლად იხარშებოდა“. ზუსტად იმავე შინაარსის ტერმინს იყენებდნენ სპარსეთში ცხენოსნის მძიმე შეჭურვილობის აღსანიშნავად. ლათინური *კლიბანარიის* სინონიმი იყო სპარსული სიტყვა *ტანურიგ*, რაც „ღუმელს“ ნიშნავდა და აქაც, გადმოგვცემდა მძიმედ შეჭურვილი მებრძოლის მდგომარეობას სიცხეში.³¹ *ტანურიგ*, ისევე როგორც კლიბანარი, სიტყვასიტყვით „ღუმელის კაცს“ ნიშნავდა.³² ცხადია, რომ *თორნი* შინაარსობრივად იგივე კონსტრუქციაა, რაც კლიბანარი და ტანურიგი. რომაელთა და სპარსელთა წაბაძვით, იგი მხედრის მძიმე აღჭურვილობის აღსანიშნავად მკვიდრდება ქართულ ენაში. ამავე დროს ტერმინის სიძველე მიუთითებს საქართველოში ცხენის შეჯავშნის ხანგრძლივ ტრადიციაზე, რომელიც სათავეს იბერიის სამეფოში იღებს.

კიდევ უფრო მრავალრიცხოვანი ცნობები გვაქვს ცხენის აბჯრის შესახებ შუა საუკუნეებში. XI საუკუნის დასაწყისში, როდესაც ყალიბდება ერთიანი ქართული მონარქია და ქართული ფეოდალური კლასი აღმავლობას განიცდის, აშკარად ჩანს ქართველთა მძიმე შეიარაღება და შეჯავშნული ცხენები.

XI საუკუნის ბიზანტიელი ავტორი მიხეილ ატალიატე მოგვითხრობს,

²⁸ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ. ტ. I. თბ. 1991, გვ. 310.

²⁹ ბერძნული სიტყვა *κλιβανος* ნიშნავს ღუმელის მსგავს დახურულ ქოთანს, რომელშიც პური ცხებოდა. John W. Eadie. The Development of Roman Mailed Cavalry. გვ. 169.

³⁰ Peter Connolly. Greece and Rome at War. London. 1981, გვ. 257.

³¹ Manouchehr Moshtagh Khorasani. Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period. Tubingen. 2006, გვ. 277.

³² David Nicolle. Jawshan. Cuirie and Coats-of-Plates: An Alternative Line of Development for Hardened Leather Armour. in A Companion to Medieval Arms and Armour. ed. by D. Nicolle. Woodbridge. 2002, გვ. 182-183. საინტერესოა, რომ სპარსული ტერმინის ჯავშნის ფუძე, მკერდის გარდა, სიცხესაც ნიშნავდა. David Nicolle. Jawshan. Cuirie and Coats-of-Plates. გვ. 183, შენ. 24.

რომ ბიზანტიელებთან 1021-1122 წლების ომში ქართველთა „სიმამაცეს არა მხოლოდ სიმრავლე განაპირობებდა, არამედ ისიც რომ უმძლავრესი აბჯრით იყვნენ დაცული და არა მხოლოდ საკუთარ თავს, არამედ შეჯავშნულ და მოუწყვლად ცხენებსაც ყოველი მხრიდან [აბჯრით] ფარავდნენ“.³³

ბიზანტიელებთან იმავე ომის აღწერისას სომეხი ისტორიკოსი არისტაკეს ლასტივერტეცი ქართველთა მძიმე შეიარაღებას მათი მარცხის მიზეზად კი ასახელებს: „[ქართველები] გაბედულად მიეწივნენ [მოწინააღმდეგეს] ცხენებით, რომლებიც ძალაგამოცლილნი იყვნენ ტვირთის, რკინის იარაღის [ტარებისა] და სწრაფი და ხანგრძლივი სვლის გამო“.³⁴ უნდა ვიფიქროთ, რომ რკინის იარაღში, რომელმაც დაღალა ცხენები, სომეხი ავტორი სწორედ ცხენის აბჯარს გულისხმობს,³⁵ მითუმეტეს, რომ იმავე მხედრობას აღწერს, რომელსაც ბიზანტიელი ატალიატე.

„ხელმწიფის კარის გარიგებაში“, რომელიც XIV საუკუნის პირველი ნახევრის ძეგლია და დეტალური ცნობების იშვიათი სიუხვით გამოირჩევა, ჩამოთვლილია სახელმწიფო არსენალში (ზარადხანაში) დაცული საჭურველი, საიდანაც ნათელია, რომ ცხენის აბჯარი ქართველი რაინდის აღჭურვილობის შემადგენელი ნაწილია: „სრულიად ყოველივე უნაგირი მოჭედილი და ხამი, აკაზმულობა, რაც ზედ აბია, და რაც საცხენე ჯავშანი, მანჯუვები აბრეშუმისა, ცხენის ყელს-საბადი მოჭედილი, კანჯრის კუდი და ამისთანა ყველა“.³⁶

ცხენის აბჯარი დადასტურებულია XV საუკუნის დასაწყისის კიდევ ერთ ნარატიულ წყაროში. „ძეგლი ერისთავთას“ მიხედვით, ცხრაზმისხევის ერისთავს უბოძეს „საჭურველი და ცხენი თორნოსანი, ღრომაი და შუბი“.³⁷

მონაცემებით მდიდარია ქართული ლიტერატურული წყაროებიც, რომლებიც გვაწვდიან მრავალფეროვან მასალას ცხენის აბჯრის შესახებ.

³³ მიხეილ ატალიატე. ისტორია. გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. ტ. VI. ტექსტები ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბ. 1966, გვ. 27. მადლობას მოვახსენებ ქ. ნიჟარაძეს ამ მონაკვეთის ხელახალი, ზუსტი თარგმანისათვის.

³⁴ არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია. ქართული თარგმანი გამოკვლევიტ, კომენტარებით და საძიებლებით გამოსცა ე. ცაგარეიშვილმა. თბ. 1974, გვ. 51.

³⁵ ეს დაკვირვება პავლე თოფურიას ეკუთვნის (იხ.: პ. თოფურია. ამიერკავკასიის ქალაქები: X-XIII ს. პირველი მეოთხედი (გარეგანი სახე, ხელოსნური წარმოება). თბ. 1985, გვ. 114).

³⁶ „გარიგება ხელმწიფის კარისა“. ქართული სამართლის ძეგლები. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. II. თბ. 1965, გვ. 87.

³⁷ „ძეგლი ერისთავთა“. ქართული სამართლის ძეგლები. ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ. ტ. II. თბ. 1965, გვ. 104.

„ვეფხისტყაოსანში“ ვხვდებით ცნობას ცხენის ზვარაზმული აბჯრის შესახებ, რომელიც, როგორც ჩანს, საკმაოდ ფასობდა XII საუკუნის საქართველოში: „კაცსა და ცხენსა ემოსა აბჯარი ზვარაზმულია“.³⁸

XII საუკუნის სარაინდო რომანში, მოსე ხონელის „ამირანდარეჯანიანში“, შეგავშნული ცხენი გმირთა ჩვეული თანამგზავრია: „შეჭურვილი იყო ყოვლისა საჭურველითა და შეჭურვილსა ცხენსა ზედან იჯდა“;³⁹ „იგი ბუმბერაზი ერთსაზე შემოსილიყო – ცხენი და კაცი რკინითა“.⁴⁰

ეს ტრადიცია XVII საუკუნეშიც კი გრძელდება, რაც შეიძლება იმის მანიშნებელი იყოს, რომ საქართველოში ცხენის აბჯარი ხანგრძლივად, ალბათ, ცეცხლსასროლი იარაღის მასობრივ გავრცელებამდე გამოიყენებოდა.

XVII საუკუნის დასაწყისში კახეთის მოურავის, სარდალ ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილის მიერ დაწერილი „ომიანიანში“ ვკითხულობთ: „კაცი და ცხენი შავი რკინითა ესე შეჭვდილი იყვნეს, რომ ბეწვი კაცს არ უჩნდა“.⁴¹

„რუსუდანიანში“, XVI-XVII საუკუნეების ანონიმურ თხზულებაშიც, ხშირად გვხვდება შეგავშნული ცხენის აღწერა: „ცხენ-კაციანად რკინით შეჭურვილი იყო“.⁴² ქართულ წერილობით წყაროებში დაცული მონაცემები საშუალებას გვაძლევს ვიმსჯელოთ ცხენის აბჯრის ტიპებზე და მის შემდგენელ ნაწილებზე, როგორიცაა საშუბლე, კისრისა და ტანის აბჯარი.

ცხენის სხეულის აბჯარი. ქართული წყაროები არ გამოყოფენ ცხენის სხეულის აბჯრის ცალკეულ დეტალებს. საქართველოში არ შეინიშნება ცალკე სამკერდე აბჯარიც, სხვა (გვერდების და გავის) ნაწილებთან ერთად ის ინტეგრირებული იყო ცხენის ერთიან აბჯარში.

ქართულ ენაში ცხენის აბჯრის სახელწოდება *ბარგისტანი* სპარსულიდანაა შემოსული. საბას განმარტებით, *ბარგისტანი* ცხენის ჯავშანია.⁴³ იგი

³⁸ შოთა რუსთაველი. ვეფხისტყაოსანი. სტრ. 1569. ზვარაზმული იარაღის მაღალ ხარისხსა და მის ფართოდ გავრცელებას მოწმობს X-XIII საუკუნეების არაბული და სპარსული წყაროები, რომელთა მიხედვით ზვარაზმიდან მრავლად გაჰქონდათ ხმალი, მშვიდდ-ისარი, ფარი, მუზარადი, ჯავშანი და სხვ. გ. ბერაძე. მასალები XII საუკუნის საქართველოს ისტორიისათვის იბნ ისფანდიარის თხზულებაში. საქართველოს ისტორიის აღმოსავლური მასალები. წ. 1. თბ. 1976, გვ. 88.

³⁹ მოსე ხონელი. ამირანდარეჯანიანი. გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ლილი ათანელიშვილმა. თბ. 1967, გვ. 702.

⁴⁰ მოსე ხონელი. ამირანდარეჯანიანი, გვ. 233.

⁴¹ ქ. ჩოლოყაშვილი. ომიანიანი. გამოსაცემად მოამზადა ლიანა კეკელიძემ. თბ. 1979, გვ. 166-7.

⁴² რუსუდანიანი. ილია აბულაძისა და ივანე გიგინეიშვილის. თბ. 1957, გვ. 284.

⁴³ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ტ. I, გვ. 95.

წარმოდგება სპარსული სიტყვიდან *ბარგუსტუწან*.⁴⁴

მონღოლთა ირანში გაბატონების შემდეგ ცხენის აბჯრის აღმნიშვნელი ტერმინოლოგიაც იცვლება: ძველი ბარგისტანი (*ბარგუსტუწან*) ადგილს უთმობს *ქეჯიმს* (*კაჯიმი*).⁴⁵ ეს ტერმინი საქართველოშიც შემოვიდა, თუმცა ბარგისტანი XVII საუკუნეშიც შენარჩუნებულია.⁴⁶

ქართულ წყაროებში მოიხსენიება ლამელარული, ჯაჭვის, ჯაჭვ-ფირფიტოვანი და რბილი ორგანული მასალის (ტყავი, ქსოვილი) ცხენის აბჯრები.

ლამელარული ტიპის ცხენის აბჯარი გვხვდება ჯუანშერთან, „ძეგლი ერისთავთა“ და „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“.

ტერმინოლოგიურად, საქართველოში ლამელარს *ჯავშანი* შეესატყვისებოდა. ტერმინი *ჯავშანი* სპარსული წარმოშობისაა და სხეულის, მკერდის აბჯარს ნიშნავს. *ჯავშანი*, ჩვეულებრივ, ლამელარული კონსტრუქციის კირასას აღნიშნავდა. მისი ერთ-ერთი უადრესი ხსენება გვხვდება მეცხრე საუკუნის არაბი ისტორიკოსის ალ-ბალაზურის ნაშრომში, რომელიც არაბ-სასანელთა ბრძოლებს აღწერს.⁴⁷ უდავოა, რომ ქართული „ჯავშანიც“ სწორედ სპარსულიდან მომდინარეობს.⁴⁸ ქართულ წყაროებში ჯავშანი პირველად ჯუანშერის მერვე საუკუნის თხზულებაში „ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა“ გვხვდება: „[ვახტანგი] აღჯდა ტაიჭსა შეჭურვილსა ჯავშნითა“.⁴⁹ ქართულში, ლამელარს კიდევ ერთი სიტყვა აღნიშნავდა – *თორნი* (*თორნე*). ჯუანშერის თხზულებაში თორნიც დასტურდება. აქ ჯავშნით შეჭურვილი ცხენი მოიხსენიება, როგორც „ცხენ-თორნოსანი“,⁵⁰ რაც იმას ნიშნავს, რომ თორნოსანი ცხენი ლამელარული ტიპის ჯავშანს ატარებდა. „ცხენი თორნოსანი“ გვხვდება XV საუკუნის დასაწყისის წყაროშიც – „ძეგლი ერისთავთა“.

ასე რომ, „ხელმწიფის კარის გარიგებაში“ მოხსენიებული „საცხენე ჯავშანი“ მიანიშნებს მის ტიპზეც, – ლამელარულ ჯავშანზე. მოსაზრებას,

⁴⁴ David Nicolle. Arms and Armour of the Crusading Era. 1050-1350: Islam, Eastern Europe and Asia. London. 1999, გვ. 507.

⁴⁵ David Nicolle. Crusader Warfare: Muslims, Mongols and the Struggle against the Crusades 1050-1300 AD, vol. 2. London. 2007, გვ. 287.

⁴⁶ იხ. ქ. ჩოლოყაშვილი. ომაინიანი, გვ. 53, 105.

⁴⁷ David Nicolle. Jawshan. Cuirie and Coats-of-Plates: An Alternative Line of Development for Hardened Leather Armour,” in A Companion to Medieval Arms and Armour, ed. by D. Nicolle. Woodbridge. 2002, გვ. 191.

⁴⁸ David Nicolle. Saladin and the Saracens. Oxford. 1986, გვ. 23; Medieval Warfare Source Book: Christian Europe and Its Neighbours. London. 1998, გვ. 166.

⁴⁹ ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, გვ. 154.

⁵⁰ ჯუანშერი. ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა, გვ. 155.

რომ აქ კონკრეტულ აბჯრის ტიპთან გვაქვს საქმე, ისიც განამტკიცებს, რომ ამავე დოკუმენტში დაცვითი აღჭურვილობის საერთო ჩამონათვალი „აბჯრითა“ აღნიშნული.⁵¹

ლამელარულის გარდა, საქართველოში ჯაჭვისაგან მოქსოვილი ცხენის აბჯარიც გამოიყენებოდა. ამის მაგალითები გვხვდება „ამირანდარეჯანიანსა“ და „რუსუდანიანში“: „ცხენსა და კაცსა – ყველასა **ჯაჭვები ემოსათ**“;⁵² „ისარი უკრა [ცხენის] **ფერდსა, ჯაჭვი გაუტეხა და შიგან გაავლო**“;⁵³ „მისსა **ცხენსა რვალის ჯაჭვი ეცვა**, რომ არა იარაღი არ მოეკიდებოდა“;⁵⁴ „გამოიტანეს ეგეთივე **ჯაჭვი ცხენისა და ჩააცვეს**“.⁵⁵

ამას გარდა, „ამირანდარეჯანიანში“ ვხვდებით ცხენის ისეთ აბჯარს, როდესაც ჯაჭვი კომბინირებული იყო პოლოტიკებთან ანუ რკინის ფირფიტებთან, რომლებიც მას დამატებით სიმტკიცეს მატებდა: „**ეკიდნეს რკინანი სატკივართა აღგილთა თავისასა და ცხენისადაცა**“;⁵⁶ „გამოვიდა მესამეცა ბუმბერაზი, **დაეკიდნეს რკინანი ცხენისად სატკივართა აღგილთა**“;⁵⁷ „**პოლოტიკნი რკინანი დაეკიდნეს სატკივართა აღგილთა ცხენისადაცა და თუითცა; ჩაბალახი გარდაეკიდნეს ვერევე ცხენისა მკერდსა, თავსა და ფერდსა**“.⁵⁸ ბოლო მოწმობა განსაკუთრებით საინტერესოა. აქ აღწერილია აბჯრით მთლიანად შემოსილი ცხენი, რომლის თავიც, მკერდიც და ფერდებიც ჯაჭვითაა დაფარული; დამატებით ჯაჭვის აბჯარი (ჩაბალახი)⁵⁹ გაძლიერებულია რკინის ფირფიტებით (პოლოტიკი). ასეთი ტიპის აბჯარი ნამდვილი ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯრის წინამორბედი.⁶⁰

⁵¹ „ერთის ტანსაცმელის აბჯრის მეტი, სხვაი ყველა აბჯარი, რაზომიცა თანა აქვს“. „გარიგება ხელმწიფის კარისა“, გვ. 87.

⁵² მოსე ხონელი. ამირანდარეჯანიანი, გვ. 762.

⁵³ მოსე ხონელი. ამირანდარეჯანიანი, გვ. 788.

⁵⁴ რუსუდანიანი, გვ. 176.

⁵⁵ რუსუდანიანი, გვ. 427.

⁵⁶ მოსე ხონელი. ამირანდარეჯანიანი, გვ. 68-9.

⁵⁷ მოსე ხონელი. ამირანდარეჯანიანი, გვ. 149.

⁵⁸ მოსე ხონელი. ამირანდარეჯანიანი, გვ. 475.

⁵⁹ საბას მიხედვით, ჩაბალახი ჯაჭვის ქუდია (იხ.: სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ. ტ. II. თბ. 1993, გვ. 313). ჩვენ შემთხვევაში მოსე ხონელს ჩაბალახი ჯაჭვის მნიშვნელობით აქვს გამოყენებული.

⁶⁰ ცხენის ჯაჭვ-ფირფიტოვანი აბჯარი გვიანდელია. იგი XV ს-ში ჩნდება წინა აზიაში, XVI ს-ში კი აბჯრის გაბატონებულ ფორმად იქცევა. Л. А. Боброев, Ю. С. Худяков. Защитное Вооружение Среднеазиатского Воина Эпохи Позднего Средневековья. Военное дело кочевников Северной и Центральной Азии. Новосибирск. 2002, гв. 136.

ლითონის ბარგისტანი ცხენის ძვირად ღირებული ჯავშანი იყო და ის მხოლოდ დიდებულებსა და წარჩინებულ მოლაშქრეებს ექნებოდათ, უფრო გავრცელებული იქნებოდა ტყავისგან ან თექისგან დამზადებული ცხენის აბჯარი.

ცხენის ასეთ აბჯარს ფართოდ იყენებდნენ აღმოსავლეთში.⁶¹ თექის აბჯარი მსუბუქი, იაფი და ეფექტური იყო ისრის საწინააღმდეგოდ. მისი დასამზადებელი მასალაც ადვილად მოიპოვებოდა.⁶² თითქოს ასეთ აბჯარზეა საუბარი „ომაინიანში“, როდესაც ორჯერ აღნიშნავენ, რომ ისარმა ბარგისტანი გაკვეთა და არა გატეხა ან გაგლიჯა, როგორც ეს ფირფიტის ან ჯაჭვის შემთხვევაში შეიძლება ეთქვას: „ცხენს... მკერდს ისარი უკრა, ბარგისტანი გაუკვეთა და ზედან დაასვა“;⁶³ „ცხენსა მკერდსა ისარი ჰკრა, ბარგისტანი გაუკვეთა“.⁶⁴

თექისა და ტყავის გარდა, იყენებდნენ რბილი ქსოვილისაგან დამზადებულ საფარველსაც. სულხან-საბას მიხედვით, *ქეჯიმი* „სამკაულია, ცხენთა გვერდითა საფარი, შეჭვდილი ანუ ოქრომკედლოვანი, მოსახდომელადცა და ომში საფარად; ქეჯიმი ეწოდების მას სამკაულთა ცხენთასა, რომელ უნაგირთა დამოჰკიდებენ კეთილად შეჭვდილთა ანუ სირმითა ნაკერთა, რათა გვერდნი დაუფარენ ცხენთა ომსა შინა. კვალად საშენებელც არს.“⁶⁵ *ქეჯიმი* ქსოვილის საფარია, რომელიც მორთულ-მოხატული იყო და შესაძლოა, რიგ შემთხვევებში ჰერალდიურ ფუნქციებსაც კი ასრულებდა. საქართველოში ცხენის საფარად მეტად ძვირადღირებულ ოქრომკედლის ქსოვილსაც იყენებდნენ, რაც მფლობელის მაღალ სოციალურ მდგომარეობას ასახავდა. სულხან-საბას ამ ცნობას ადასტურებს „ამირანდარეჯანიანში“ აღწერილი ცხენი, რომელიც მდიდრული, ოქრომკედლის ქსოვილის ქეჯიმით იყო დაფარული: „ცხენი შემოიყუანეს, სკარამანგისა ფლასი ზედ ეხურა, თუალსა კაცისასა ეგეთი არა უნახავს!“⁶⁶

საშუბლე (შამფორნი). ცხენის თავს იცავდა *საშუბლე* – ცხენის შუბლის ჯავშანი, რომელსაც ევროპაში *შამფორნი* ეწოდებოდა. იგი შეიძლება ყოფილიყო მთლიანი – რკინის ერთიანი ფირფიტისაგან ან შედგენილი, რამდენიმე სეგმენტისაგან დამზადებული. შედგენილს შეიძლება დამატებით ლო-

⁶¹ რბილი ქსოვილის აბჯარი, რომელიც მთლიანად ფარავდა ცხენს, ჯერ კიდევ ასურეთში იყო გავრცელებული ძვ.წ. VII საუკუნეში (იხ.: A. K. Нефёдкин. Защитное вооружение колесничных коней, გვ. 253-254).

⁶² David Nicolle. The Armies of Islam 7th-11th Centuries. Oxford. 1982, გვ. 12.

⁶³ ქ. ჩოლოყაშვილი. ომაინიანი, გვ. 53.

⁶⁴ ქ. ჩოლოყაშვილი. ომაინიანი, გვ. 105.

⁶⁵ სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ტ. II, გვ. 222.

⁶⁶ მოსე ხონელი. ამირანდარეჯანიანი, გვ. 66: სკარამანგი ძვირფასი და ოქროს ძაფებით მოხატული ქსოვილია. სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ტ. II, გვ. 101.

ყების საფარიც ჰქონოდა.⁶⁷ საშუალებე გვხვდება „ამირანდარეჯანიანში“, „ომანიანში“, „რუსუდანიანში“: „გამოიღო ისარი, უკრა ცხენისა შუბლსა, საშუალებე გაუკვეთა და კულში გაავლო“;⁶⁸ „მეფის შვილმან სპასალარის ცხენს შუბი შესცა, საშუალებე გაუხეთქა და ცხენის ტვინსა დაასვა“;⁶⁹ „მოუქნია... ცხენსა, თავსა ხმალი უცა, პოლოტიკნი გაუკვეთა და ცხენსა თავსა დიდი შჰეკვეთა“.⁷⁰ საინტერესოა, რომ „რუსუდანიანში“ ცხენს ფურცლოვანი რკინისაგან (პოლოტიკისაგან)⁷¹ შეჭედილი საშუალებე უკეთია.

ცხენის კისრის აბჯარი (კრინეტი). ლითონისაგან გაკეთებული ცხენის კისრის აბჯარი ფეოდალური ხანის პროდუქტი უნდა იყოს.⁷²

კრინეტი ერთადერთი დეტალია ცხენის აბჯრიდან, რომლის რამდენიმე გამოსახულებამაც დღემდე მოაღწია.⁷³ ცხენის კისრის აბჯარი (*კრინეტი*) გამოსახულია XI საუკუნის დასაწყისის ძეგლებზე: წმ. გიორგის და წმ. თევდორეს რელიეფებზე ნიკორწმინდის დასავლეთის კარის ტიმპანზე, ნიკორწმინდის აღმოსავლეთის ფასადზე გამოსახულ წმინდა მეომრების ცხენებზე, აღიშის წმ. გიორგის ეკლესიის სამხრეთისა (წმ. გიორგი) და ჩრდილოეთის კედელზე (წმ. თევდორე).⁷⁴

⁶⁷ Л. А. Бобрров, Ю. С. Худяков. Защитное вооружение среднеазиатского воина, გვ. 138-139.

⁶⁸ მოსე ხონელი. ამირანდარეჯანიანი, გვ. 788.

⁶⁹ ქ. ჩოლოყაშვილი. ომაინიანი, გვ. 52.

⁷⁰ რუსუდანიანი, გვ. 380.

⁷¹ სულხან-საბას მიხედვით, პოლოტიკი არის სხეულის ყველაზე მოწყველადი ადგილების დასაფარი ლითონის ფირფიტა: „რკინის ფიცარი ბრძოლაში მკერდთა და დლიათა დასაკრავო; პოლოტიკი ეწოდების ბრტყელთა რკინათა საომრად საფარად მკერდთა (და იდლიათა), გინა სხვათა სასიკვდინოთა და დიდად სატყუართა ადგილთა დასაკრავთა“. სულხან-საბა ორბელიანი. ლექსიკონი ქართული. ტ. I, გვ. 628.

⁷² ანტიკურ ავტორებთან არ გვხვდება ცნობები ცხენის კისრის აბჯარზე და მასზე მხოლოდ ბიზანტიურ ხანაში მიუთითებენ. მართალია, ეგვიპტურ გამოსახულებებზე, ძვ.წ. VI საუკუნის კვიპროსულ ტერაკოტასა და ძვ.წ. VII საუკუნის ასურულ ეტლებში ცხენის კისერი ქსოვილის ან ტყავის საფარით იყო დაცული, მაგრამ ლითონის აბჯარი არ ჩანს. А. К. Нефёдкин. Защитное вооружение колесничных коней, გვ. 255-256.

⁷³ ეს გარემოება კიდევ ერთხელ გვარწმუნებს, რომ მართლმადიდებლური იკონოგრაფია ასახავდა აღჭურვილობაში მომხდარ რეალურ ცვლილებას, თუკი ის დადგენილი კომპოზიციის და სქემის ფარგლებში თავსდება. კრინეტის გამოსახვა შედარებით „შეუმჩნეველად“ შეიძლება, არ არღვევდა დადგენილ ნორმებს და ამიტომაც აისახა კიდევ წმინდანთა შეიარაღებაში.

⁷⁴ ტ. შევიაკოვა. სოფ. აღიშის (ხემო სვანეთი) გარეთ მდებარე ეკლესიის „ჯგრაგ“ მოხატულობის თარიღის საკითხისათვის. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. 27, №3. 1961, გვ. 377-82; Т. С. Шевякова. Монументальная живопись раннего средневековья Грузии. Тб. 1983, გვ. 25, рис. 92, 94.

ნიკორწმინდის რელიეფებზე და ადიშის ფრესკებზე გამოსახულია კრინეტი (ფირფიტების რამდენიმე მწკრივით) და კისერზე 2-3-ჯერ შემოხვეული მოსართავი, რომელიც რკინის ფირფიტებითაა გაძლიერებული. (სურ. 2)

ამავე დროს ხშირად გვხვდება მხოლოდ ცხენის კისერზე რამდენჯერმე შემოხვეული, ლითონის ბალთებით დამშვენებული მოსართავი, რომელსაც დამცველობითი ფუნქციაც ჰქონდა და დეკორატიული მიზნითაც გამოიყენებოდა. ცხენის კისრის ირგვლივ ოთხჯერ და ხუთჯერ დახვეული რახტისსახოვანი თასმები X საუკუნეში ჩნდება საქართველოში.⁷⁵ ასე მორთული ცხენები გვხვდება X-XI საუკუნეების მრავალრიცხოვან ჭედურ ხატებზე, როგორიცაა მრავალძაღვის, სეტის, ჯახუნდერის, ლანჩვანის და სხვ.⁷⁶ მათგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია XI საუკუნის დასაწყისის სეტის წმ. გიორგის ხატი, რომელზედაც სამი ცხენოსანი წმინდანია გამოსახული და სამივეს (ცენტრში წმ. გიორგი, გვერდებზე – წმ. დემეტრე და წმ. თევდორე) ცხენებს კისერი საიშელოდ აქვთ დაცული. (სურ. 3)

ასეთმა შეჯავშნამ ცხენი შეიძლება დაიცვას მხოლოდ ზემოდან ქვემოთ მიმართული მჩეხავი დარტყმისაგან. იმ ეპოქაში ქართველთა შესაძლო მოწინააღმდეგეები ბიზანტია, სომხური სამეფოები და არაბული საემიროებია, რომელთა ცხენოსნებიც ძირითადად ხელჩართული ბრძოლის სტილით ხასიათდებოდნენ. მათ წინააღმდეგ ასეთ აბჯარს შეეძლო გარკვეული როლი ეთამაშა, თუმცა ცხენოსანი მოისრეებით დაკომპლექტებული არმიების წინააღმდეგ იგი პრაქტიკულად გამოუსადეგარია. სელჩუკების გამოჩენის შემდეგ ამ ტიპის აბჯარი თავის მნიშვნელობას დაკარგავდა და მხოლოდ მოსართავის სახით თუ დარჩებოდა, როგორც არის გამოსახული ნაკიფარის, იფრარისა და ლაგურკას ფრესკებზე.

აღსანიშნავია, რომ ცხენის აბჯარი ყოველთვის უფრო იშვიათი იყო, ვიდრე ადამიანის აბჯარი და სიძვირის გამო მხოლოდ ღიდებულთა და მდიდარ რაინდთა კუთვნილება იყო.⁷⁷ მათი მფლობელები ელიტარულ, წინა ხაზის მძიმე კავალერიას ქმნიდნენ.

ცხენის სრული აბჯარის სიძვირისა და შედარებითი სიმძიმის გამო, იყო ცდები, რომ წონასთან ერთად მისი ფასიც შეემცირებინათ და ამავე დროს შეენარჩუნებინათ ძირითადი დაცვითი ფუნქციები. ამ დროს აბჯრის

⁷⁵ ნ. ჩოფიკაშვილი. ქართული კოსტიუმი (VI-XIV სს.). თბ. 1964, გვ. 63.

⁷⁶ Г. Н. Чубинашвили. Грузинское чеканное искусство. Тб. 1959, таб. 43, გვ. 182, 188, 190.

⁷⁷ Stuart W. Pyhr. Introduction. in The Armored Horse in Europe, 1480-1620. New York. 2005, გვ. 7.

შემსუბუქების მიზნით იცავდნენ მხოლოდ ცხენის წინა ნაწილს და მკერდს.⁷⁸ ასეთი ცხენის აბჯრით ხასიათდებოდა ბოლო პერიოდის სასაზღვრო ირანის მძიმე ცხენოსანი, რომლის ნიმუშსაც 620 წელს თალ-ი ბოსტანის რელიეფზე გამოსახული ზოსრო II ფარავანის შეჯავშნული ცხენი წარმოადგენს.

ეს ტენდენცია შენარჩუნებულია X საუკუნის დასაწყისისთვისაც. ბიზანტიის იმპერატორი ლეონ VI ბრძენი თავის *ტაქტიკაში* აღწერს პირველი ხაზის მებრძოლთა ცხენებისათვის აუცილებელ აღჭურვილობას. იგი შემოიფარგლება ცხენის საშუბლით და მკერდისა და კისრის დამფარავი რკინის ან ქსოვილის აბჯრით.⁷⁹

X საუკუნის მეორე ნახევარში იმპერატორი ნიკიფორე II ფოკა (963-969) ტრაქტატში *“Praecepta militaria”* მძიმედ შეჭურვილი კატაფრაქტების ცხენებისათვის მთლიან აბჯარსაც აღგვიწერს, მაგრამ ქსოვილისას ან ტყავისას და არც ახსენებს რკინის აბჯარს.⁸⁰

XI საუკუნის დასაწყისში იმავეს იმეორებს ნიკიფორე ურანოსი, ბასილი II-ის ყველაზე ნიჭიერი სარდალი: მის მიერ აღწერილი კატაფრაქტების ცხენის აბჯარიც მხოლოდ ქსოვილის ან ტყავისაა.⁸¹

საინტერესოა, რომ ამ დროს, X-XI საუკუნეებში ქართველები იყენებდნენ არა შემსუბუქებულ (მხოლოდ საშუბლე და სამკერდე), არამედ ცხენის სრულ აბჯარს. მიხეილ ატალიატე გარკვევით ამბობს, რომ ქართველები „შეჯავშნულ და მოუწყვლად ცხენებსაც ყოველი მხრიდან [აბჯრით] ფარავდნენ“.⁸² ისიც ვიცით, რომ ეს აბჯარი, ქსოვილის ნაცვლად, ლითონისაგან იყო დამზადებული. არისტაკეს ლასტივერტეცის მოწმობით, ის რკინის იყო.⁸³

ზემოთ მოყვანილი ცნობები გვარწმუნებს, რომ იმდროინდელ ბიზანტიურ კავალერიასთან შედარებით, ქართველი ცხენოსნების აღჭურვილობა უფრო მძიმე იყო. თუმცა ამ შედარებამ შეცდომაში არ უნდა შეგვიყვანოს. არ უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ იმდროინდელი ქართული სამეფოების ეკონომიკური და სამხედრო პოტენციალი ბიზანტიის თანაფარდი იყო. მძიმე ცხენოს-

⁷⁸ В. П. Никоноров. Развитие конского защитного снаряжения, გვ. 34.

⁷⁹ The Taktika of Leo VI. text, translation, and commentary by George T. Dennis. Washington. 2010, გვ. 5.3, 6.8.

⁸⁰ Никифор II Фока. Стратегика. перевод со среднегреческого и комментарии А. К. Непёдкина. СПб. 2005, გვ. 23.

⁸¹ Eric McGeer. Sowing the Dragon's Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century. Washington. 1995, გვ. 115.

⁸² მიხეილ ატალიატე. ისტორია, გვ. 27.

⁸³ არისტაკეს ლასტივერტეცი. ისტორია, გვ. 51.

ნების შეიარაღებაში ეს განსხვავება ბიზანტიისა და საქართველოს განსხვავებული სოციალური და სახელმწიფოებრივი წყობით არის განპირობებული. ბიზანტიაში არმიის შეიარაღებაზე პასუხისმგებელი უპირველესად სახელმწიფო იყო, საქართველოში კი ფეოდალური კლასი არაფერს იშურებდა საკუთარი შეიარაღების გასაძლიერებლად.⁸⁴

ამავე დროს ცხენის აბჯრის ეს მიმოხილვა საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ შუა საუკუნეების საქართველოს მძიმედ აღჭურვილი ცხენოსნები, რაც სამხედრო საქმის განვითარების მაღალი დონისა და იმ დიდი რესურსების პირდაპირი მანიშნებელია, რასაც ქართული ფეოდალური საზოგადოება შეიარაღებას ახმარდა.⁸⁵

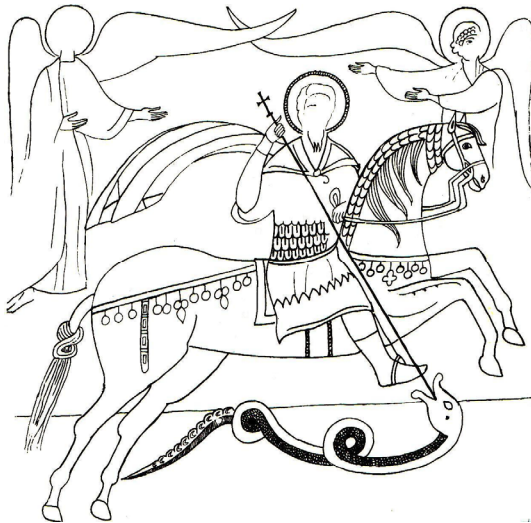
⁸⁴ ბიზანტიურთან შედარებით ქართული აბჯრის მრავალფეროვნებაზე, იხ. მ. წურწუშია. ფირფიტოვანი აბჯრის ევოლუცია საქართველოსა და ბიზანტიაში. გვ. 29-31.

⁸⁵ ამ მხრივ სიმპტომატურია ქაიხოსრო ჩოლოყაშვილის მოწმობა, რომლის მიხედვითაც სათადარიგო (მარქაფა) ცხენიც კი შეიძლება შეჯავშნული ყოფილიყო: „თორმეტი კაცი მემათრახედ მოჰყვა; ზოგსა მისი მარქაფა ბარგისტანით შემკული ეჭირა“. ქ. ჩოლოყაშვილი. ომანიანი, გვ. 51.

ილუსტრაციები:

სურ. 1. საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში დაცული ახალგორის სამკაული ცხენის გამოსახულებით, დეტალი.

სურ. 2. ადიში, წმ. გიორგის (ჯგრაგი) ეკლესია, წმ. თევდორე ჩრდილოეთის კედელზე, შვეიაკოვას მიხედვით.

სურ. 3. სეტის წმ. გიორგის ხატი, ერმაკოვის ფოტო.

Mamuka Tsurtsumia

HORSE ARMOUR IN MEDIEVAL GEORGIA

Summary

A good horse had always a high value. The riders life depended on the horse, hence its protection was given considerable attention from early times.

Horse armour has a history of some three millennia, originating in Mesopotamia. Heavy cavalry was created by the Assyrians. They mounted a heavily armoured warrior on a horse, while the Khorezmians are known to have had a cavalry fully equipped (both the rider and the horse) with metal armour in the 6th century BC. In later centuries horse armour occurs in the armies of all great empires of the East. The Achaemenids and Seleucids employed an armoured cavalry. Especially intensive was its use in Parthia and Sasanid Iran, Rome and Byzantium imitating the latter.

Research into horse armour in Georgia comes across many obstacles. In the first place note should be taken of the non-existence of archaeological specimens, and generally of any material evidences. Matters are complicated further by the absence of a full-valued representations of horse armour; this may be accounted for by the tradition established in Orthodox iconography, which did not reflect an armoured horse from the beginning.

Nevertheless, horse armour has a long history in Georgia. The tradition of fighting on an armoured horse is attested to from the time of Vakhtang Gorgasali. Reports on Georgian horse armour become more numerous in the Middle Ages. Early in the 11th century, when the Georgian kingdom is formed and the Georgian feudal class is on the rise, the heavy armament and armoured horses were reflected in the writings of Byzantine and Armenian authors. Horse armour is attested to in Georgian documents and narrative sources as well. Belles-lettres also supplies diverse material on horse armour.

The evidence preserved in Georgian written sources enables one to discuss the types of horse armour and it's constituent parts, such as *chamfron*, *crinet* and *barding*.

A review of horse armour helps us to form an idea of medieval Georgian heavily armed cavalrymen, which points to the high level of warfare and the considerable resources spent by the Georgian feudal society on armament.